

Barokní člověk a jeho zbožnost

■ Obr. 7 Plastika s Kristovým ukřižovaným tělem.

Dnes při výzkumu novověkých (hlavně období od konce 16. století do konce 18. století) pohřbů našich předků nacházíme mimo kosterních pozůstatků pouze málo archeologických artefaktů, které by nám pomohly při přesnější dataci pozůstatků. K těmto datovatelným nálezům patří korálky z růženců, náboženské medaile a kříže. Všechny tyto náboženské předměty podléhaly dobové módě a díky tomu je můžeme využívat pro dobové zařazení kosterních nálezů. Právě tyto datovatelné artefakty pomohly určit stáří kosterního materiálu při antropologickém výzkumu, který provedla autorka v kryptě kostela svatého Mikuláše ve Znojmě. Tento článek vychází z výsledků tohoto výzkumu.

■ Petra CIMBŮRKOVÁ

Teoretickým podkladem pro tento článek byla diplomová a rigorózní

práce RNDr. Michaely Králíkové, která se zabývá studiem pohřebního ritu v době 17.–18. století, se zvláštním zaměřením na religiózní předměty (devocionálie). RNDr. Michaela Králíková svoje výsledky v současné době připravuje k publikaci. Při interpretaci předmětů jsem použila jak členění tak i některé teoretické pasáže z výše uvedených prací.

Růžence

Za předchůdce samotných růženců jsou považovány korálové řetězce, tzv. Pater noster (Otčenáše). Sloužily jako sčítače modliteb, jejichž průběh byl založen právě na Otčenáši, zatímco Ave Maria (Zdrávas) byla jako povinná součást modlitby zavedena až později. Pater noster sestávaly z plochých kostěných kroužků a oproti růžencům byly kratší. Nejčastějším typem růžence v 16. a 17. století byl růženec z padesáti korálek Zdrávas a pěti Otčenášů. V průběhu 16. století se objevila změna vyvolaná protireformačním úsilím jezuitů. Ke korálkům spodní části řetězce byl zavěšen přídavek, tzv. Credo kříž (credo = věřím),

který vytvořil svislý konec růžence. Credo kříž sestával ze tří dřevěných korálek vázovitého tvaru, tvořících stejnoramenný kříž. Kompletní růženec se většinou nenajde žádný, ale jeho součástí, v podobě kuliček ze dřeva, pryskyřice, černého skla (nebo snad dokonce vzácnějšího španělského černého polodrahokamu gagátu), se nacházejí desítky kusů. Na růžence bývaly často pro posílení ochranné funkce zavěšovány drobné náboženské medaile. Většinou mají na aversu stejný motiv: Pannu Marii Bolestnou. Revers zobrazuje různá zastavení Křížové cesty (např. Svatá Veronika otírá Ježíšovu tvář, Snímání Ježíše Krista z kříže, Ukládání Ježíše Krista do hrobu), výjevy ze života Svaté rodiny (Útěk do Egypta, Dvanáctiletý Ježíš rozmlouvající s učenici v chrámu).

Náboženské medaile

V protireformačních dobách (17. a 18. století) dosáhla velkého rozkvětu výroba a rozšíření bratrských a poutních medailí, žehnacích křížů a jiných svatých znamení. Medaile mohla být také kaptorgou (schránkou na ostatky

svatých). Taková schránka bývala například z jedné strany skleněná a z druhé kovová a mohla být uložena ve váčku z jemného textilu. Očkem medaile byla provléknuta šňůrka na zavěšení. Uvnitř byl na kousku látky připevněn zbytek svatého.

Tvar medailí byl většinou oválný, méně často kruhový a vzácně srdčitý či osmihranný. Medaile byly většinou kovové (mosazné, stříbrné), ale mohly být například i ražené do kůže nebo sestávaly z papíru vloženého mezi skla. Podle tloušťky kovových medailí se dá odhadnout, že silnější byly lité (většina) a slabší ražené. Většina litých medailí pocházela pravděpodobně až z 18. století a ražby byly o něco starší – z konce 17. až počátku 18. století. Medaile 17. a 18. století se dělí podle funkce a motivu na „záračné medaile“, poutní medaile a bratrské medaile.

„Záračné medaile“

Nejpopulárnějším ochranným světcem období baroka byl svatý Benedikt z Nursie. S jeho osobou jsou spjaté tzv. benediktinské feniky, označované také jako morové feniky (**obr. 1**). Na nich byl vyobrazen tento světec a tzv. benediktinský štítek s jeho požehnáním. Toto požehnání bylo ve zkrácené formě (v podobě počátečních písmen) vepsáno do kříže a po obvodu štítu. Po obvodu: IHS. V.R.S. N.S.M. V. S.M. Q.L. I.V.B., na svislém rameni: C.S.S.M.L., na příčném rameni: N.D.S.M.D., ve čtyřech rozích mezi rameny kříže: C;S;P;B. Tyto zkratky znamenají: „*Jesus Hominum Salvator! Vade Retro Satanas, Nunquam Suade Mihi, Vana, Sunt Mala, Quae Libas, Ipse Venena Bibas – Crux Sacra Sit Mihi Lux – Non Draco Sit Mihi Dux – Crux Sancti Patris Benedicti*“. V překladu: „*Ježíši, spasiteli lidstva! Ustup zpět satane, nerad' mi nikdy špatně. Zlé je co nabízíš, pij sám ten jed – svatý kříž buď mojí vůdčí hvězdou, nikdy však ďáblem, můj vůdce – kříž Svatého otce Benedikta*“. Benediktinská medaile platila za důležitý talisman proti pokušení, zlým duchům, proti epilepsii, horečce, otrávením, moru, cestovním úrazům, nehodám a jiným utrpením (například při blesku a krupobití). Svatý Benedikt byl rovněž patronem umírajících a ochráncem před ďáblem.

Feniky měly čtyři hlavní typy motivů, které se dají datovat. Například vyobrazení sv. Benedikta s berlou v pravé ruce a v levé ruce s kalichem, ze kterého vylézá had (znázornění otráveného vína, kterému požehnal, kalich praskl a víno vyteklo) a nápisem po obvodu: „*CRUX. S. P. BENEDICTI*“, se dalo zařadit do první poloviny 17. století.

Poutní medaile

Jako v jiných dobách tak i v baroku byly oblíbené poutě věřících k svatým místům a jako doklad a vzpomínka na vykonanou pouť sloužily poutní odznaky a poutní medaile. Zatímco odznaky (většinou ploché, prolamované a mřížkové odlitky) byly rozšířeny od 12. století do reformace, poutní medaile jsou čistě záležitostí 17. a 18. století.

Určit odkud taková medaile pochází bylo možné pouze v případě, že byl název místa na medaili napsán. Oblíbeným poutním místem byla Svatá hora u Příbrami. Medaile ze Svaté hory (**obr. 2**) na aversu znázorňovala stojící korunovanou Pannu Marii s korunovaným Ježíškem v levé ruce. Kolem postav byla paprskovitá mandorla (tato svatozář kolem celé postavy přísluší pouze Ježíši a Panně Marii) a nápis: „*B.V. MARIA. DE MONTE. SANCTO. IN. REGNO. BOHEMIA(E)*“. Revers zachycoval dva stojící svaté muže (vlevo pravděpodobně sv. Ignáce z Loyoly a vpravo sv. Františka Xaverského) a nápis: „*S. FRAN. XAVERS(...)*“, nebo jindy Nejsvětější trojici.

Z poutního místa Tuřany u Brna (**obr. 3**) pocházela reliéfní medaile s motivem sedící korunované Panny Marie držící v pravé ruce žezlo a v levé pak korunované Jezulátko, které drží jablko. Okolo postav byla paprskovitá záře a pod nimi nápis: „*S. MARIA. TVRZANENSIS*“ a po obvodu trní (odkaz na zjevení v trnovém keři). Na reversu byl vyobrazen reliéf svatého Ignáce z Loyoly klečícího v kostele v mešním rouchu a s otevřenou knihou (v ní byl nápis: „*AD MAIOREM DEI GLORIAM*“, „*K větší slávě Boží*“) a Kristovým monogramem (IHS) u hlavy. Po obvodu byl nápis: „*S. IGNATIVS. SOC. IESV. F.*“.

Dalším poutním místem byl Svatý kopeček u Olomouce. Medaile

■ Obr. 1 Benediktinský (morový) fenik.

■ Obr. 2 Medaile ze Svaté hory u Příbrami.

■ Obr. 3 Medaile z poutního místa Tuřany u Brna.

nesla na aversu motiv stojící Panny Marie s Ježíškem v pravé ruce a nečitelným textem, na reversu barokní kryptogram slova Maria a pod ním siluetu kostela na Svatém kopečku u Olomouce. Po obvodu nesla nápis: „BENEDICIVM. SIT. NOMEN. DOMINAE“.

Medaile pocházející z poutního místa Mariazell v Rakousku (**obr. 4**) zobrazovala na aversu stojící korunovanou Pannu Marii s korunovaným Ježíškem na pravé ruce a bohatým šatem (jedná se o dřevěnou sochu, která má honosné látkové oděvy, jež v minulosti věnovaly významné věřící dámy). U nohou a u hlav postav byli andělé a pod nimi byl benediktinský štítek. Nápis po obvodu zněl: „MARIA (...) ZELL(...)“. Revers znázorňoval svatého Františka z Assisi jak přijímá stigmata. Jiná medaile zachycovala na aversu stojící korunovanou Pannu Marii s korunovaným Ježíškem na pravé ruce a honosným šatem. U Mariiny koruny byli po stranách dva andělé. Po obvodu nesla medaile nápis: „S. MARI. CELLEM“. Na reversu nesla svatého Jana Nepomuckého držícího oběma rukama krucifix a palmový list (symbol mučednictví), a nápis: „S. IOAN. NEP. PATRON“.

Bratrské medaile

Členové bratrstev, uctívajících vybraného svatého, pravidelně podnikali procesí ke „svým“ svatým místům a bratrské medaile byly znamením jejich příslušnosti k bratrstvu.

Svatý Ignác z Loyoly a svatý František Xaverský

Motiv svatého Ignáce z Loyoly a svatého Františka Xaverského se mohl na medailích vyskytovat až od roku 1622, kdy byli oba svatořečeni. Tito dva jezuitští svatí byli často vyobrazováni společně. Například medaile měla na jedné straně svatého Ignáce s knihou v pravé ruce a s nápisem: „S. IGNATIVS. SOC. IESU. FUN.“ a na druhé straně byl svatý František Xaverský s lilii v pravé ruce a nápisem: „S. FRANC. XAVER. S. I.“, nebo medaile zobrazovala na aversu svatého Františka Xaverského s postavou Inda u nohou, kterého světec křtí. Nápis po obvodu zněl: „(...) INCA. STRANORD. FRANCISCAN. ORV. TROFLIGATOR. IVR. CAP(...)“.

Revers medaile znázorňoval svatého Ignáce z Loyoly klečícího v kostele.

Svatý Jan Nepomucký

Medaile s motivem svatého Jana Nepomuckého mohly být kladeny do hrobů teprve po roce 1729 kdy byl svatořečen. Medaile znázorňující svatého Jana Nepomuckého s pozvednutými pažemi nesla nápis: „S. IOANNES (...) OMV. C. M. CAN. PRO. N“. Na reversu byl motiv ukřižování Krista orámovaný nápisem: „SS. CEVM. CRUX (...) RO (...) ACLAVIA“. Jiná medaile, nesoucí svatého Jana Nepomuckého

■ Obr. 5 Kříž typu caravaca.

měla na aversu horní část těla sv. Jana Nepomuckého, který drží palmový list v pravé a krucifix v levé ruce. Kolem byl nápis: „S. I. N. PAT.“. Revers nesl horní část těla korunované Panny Marie s korunovaným Ježíškem na pravé ruce.

Svatý archanděl Michael

Archanděl Michael ve zbroji přemáhající ďábla v podobě draka byl zobrazen na aversu medaile bez nápisu. Revers nesl kříž s rozšířenými konci a písmeny (nahore a dole F, vpravo a vlevo P) okolo byl nápis: „(...) ARCH(...)LI. SIGNUM. (.)ONFRATERNITATIS (...)“. Tento

kříž s nápisy byl pečeť bratrstva svatého archanděla Michaela. Toto bratrstvo bylo založeno roku 1693 a ve dvacátých letech 18. století již mělo přes 10 000 členů.

Druhá medaile s archandělem Michaellem ve zbroji probodávajícím postavu ďábla, byla rovněž bez nápisu. Na reversu byl opět motiv pečeti bratrstva svatého archanděla Michaela s nápisem: „S. MICHAELI. ARCHANGELI. SIGNUM. CONFRATERNITATIS“.

Třetí medaile znázorňovala samotného stojícího archanděla Michaela ve zbroji. Na štítu měl zkratku IHS (Jesus Hominum Salvator = Ježíš, spasitel lidstva) a okolo postavy byl nápis: „SANCTVS MICHAEL“. Revers nesl symbol Svaté Trojice, který byl oblíbený v baroku (ustálil se po Tridentuském koncilu (1545 až 1563)) a nápis: „QVIS. VT. DEVS“ („Kdo je jako Bůh.“).

Kříže

Kříže mohly být nošeny samostatně, nebo byly zavěšovány na růžence. Vyráběly se v různých velikostech, a to buď z dřeva (větší kříže) nebo z kovu (mosaz, stříbro). Dřevěné i kovové kříže v sobě mohly mít zasazenou relikvii (například třísku z Kristova kříže).

Kříže mohly být s ukřižovaným Kristem i bez něj. Na dřevěné kříže se připevňovala odlitá kovová těla Kristova, kovové kříže byly buď odlity i s tělem Kristovým nebo na ně bylo tělo přiletováno. Mimo korpusu se na dřevěné kříže připevňovala nahoru ještě kovová tabulka s nápisem INRI a dolů kovová lebka se zkříženými hnáty. Symbol lebky v dolní části kříže představuje Golgotu nebo lebku Adama jako prvopočátku.

Kříže typu caravaca

Jednalo se o dvouramenné patriarchální kříže (**obr. 5**), které byly spojeny s kultem tzv. Genesiový mše. Jejím podkladem byla legenda známá jako „Historie kněze Genesia Pereze-Chirina“, která se odehrávala kolem roku 1232 ve španělském městě Caravaca. Hlavní roli zde hrál kříž pocházející od jeruzalémského patriarchy Roberta, který mu měl být seslán prostřednictvím dvou andělů. Kříž se stal koncem 16. století symbolem mezinárodního

uctívání. V našich zemích se kříže rozšířily zřejmě až v 17. století. V roce 1678 byly kříže typu caravaca odpustkovou kongregací jako amulety zakázány a následoval postupný zánik jejich tvorby.

Kříže typu caravaca měly koukolovité zakončení ramen a byly zdobené pouze rytou linií lemující obrys nebo bohatými nápisy a ornamenty. Například nápisy „I. H. S.“, kryptogram slova Maria, „I. O. S. E. F.“, nebo „SIN PECADO ORIGINAL“ („Bez dědičného hříchu.“). Na křížích caravaca se také vyskytovalo zobrazení ukřižovaného Krista na jedné straně a postavou Immakulaty (Neposkvřněné Panny Marie) na straně druhé. Stojící Immakulata s korunou na hlavě byla jedním z nejstarších motivů křížů typu caravaca, a to znamená, že kříž pocházel nejpozději ze 16. století.

Latinské kříže

Latinské kříže měly ramena zakončena rovně, trojlístkem (tvar trojlístku býval také tvořen hlavou a křídly anděla). Zdobení bylo velmi prosté – rytou linií lemující obrys kříže na obou stranách. Rovněž nápisy nebyly četné (např. „INRI“). Kříž mohl mít ukřižovaného Krista na obou stranách (na jedné straně byl znázorněn reliéf, který měl zvýrazněné ruce, druhá strana nesla rovněž korpus, ale klasický).

Kříž svatého Oldřicha

K oblíbeným devocionáliím 16. až 18. století, patřily kříže svatého Ulricha (Oldřicha). Jsou charakteristické svými stejně dlouhými, poměrně krátkými a širokými rameny a rozšířenými konci. Nejčastěji měly rozměr 3,7 × 3,7 cm a jejich plocha bývala oboustranně reliéfně zdobená (**obr. 6**). Byly napodobeninou náprsního kříže nošeného sv. biskupem Oldřichem z Augsburgu někdy v roce 955. Tyto kříže se objevovaly od poloviny 16. století.

Oldřichův kříž měl na aversu legendární scénu, kde anděl dává v bitvě na Lechu biskupovi Oldřichovi kříž jako znamení vítězství. V dolní části byl vyobrazen benediktinský štítek. Revers znázorňoval pět postav – (na horním a dolním rameni sedících, na pravém a levém stojících a v cen-

tru byla ležící postava). Všechny postavy, mimo centrální, měly biskupské oděvy, mitru, berlu a svatozář. Nápis, který byl u každé postavy říkal její jméno: „S. (B)ICARIVS“; „S. WITERPVS“; „S. ADAL(B)E(R)“; „S. THOSSO“; „S. DIGNA“. Svatý Thosso byl v letech 755–778 biskupem v Augsburgu, ale ostatní jména se mi nepodařilo nalézt. Je možné, že tento kříž patřil k těm vyrobeným v Augsburgu okolo roku 1712 u příležitosti sedmisetletého benediktinského jubilea.

Korpusy

Kristovo ukřižované tělo s trnovou korunou, ve formě maloplastik, bylo odléváno z mosazi. V nálezech se dají odlišit dva rozdílné typy znázorňování Krista. První z nich představoval Ježíše s trnovou

■ Obr. 6 Kříž svatého Ulricha (Oldřicha).

korunou, pažemi rozpaženými do tvaru písmene Y, pravým kotníkem přes levý, hlavou nakloněnou vpravo a rouškou s uzlem vpravo. U druhého typu paže směřovaly téměř svisle vzhůru, bederní rouška tvořila vzhůru jakýsi vějířek a nohy se mimo kotníků dotýkaly také kolena. Obličej u druhého typu byl téměř bez výrazu. Druhý typ znázorňování ukřižovaného Krista (**obr. 7**) souvisel s reformním hnutím Jansenistů, nazvaným podle katolického teologa Kornelia Jansena (1510–1576). Toto hnutí se v 17. a 18. století vyvinulo v odpor proti učitelskému řádu církve a proti tradici. Hnutí narozdíl od jesuitismu (první typ zobrazování Krista) navazovalo na některé myšlenky svatého Augustina – například na myšlenku predestinace a úzké cesty do nebe.

Záhadná spinadla

K zajímavým barokním nálezům patří jakási spinadla, u kterých není známo k čemu mohly sloužit. Mosazná jednořadá i dvouřadá spinadla (spony) sestávala z řady otvorů a háčku. Spony se nacházejí nepárově nejčastěji v oblasti loktů, zápěstí a kolen. Kdyby se spony používaly ke spínání oděvu, tak by pravděpodobně byly párové. Proto se zde nabízí možnost využití spon jako zdravotních pomůcek – jako spon k sepnutí stahovacího obvazu. A také je možné, že sloužily pouze jako funerální výbava. Výskyt spon v hrobech (civilních i řádových) je datován do období od počátku 17. do poloviny 18. století.

Závěr

Náboženské předměty nebyly v novověku dávány do hrobů jako milodary, ale tvořily běžnou součást oděvu pohřbívané osoby. I když se podaří datovat náboženskou medaili, kříž, či jiný artefakt (a tím i celou nálezovou situaci) znamená to, že nalezené ostatky mohou být mnohem mladší než medaile, ale nikdy ne starší.

Literatura

- Cimbůrková, P. (2004): Antropologický rozbor kosterního materiálu z krypty kostela svatého Mikuláše ve Znojme. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Fassbinder, S. (1998): Religiöse Anhänger und Medaillen als Spiegel barocker Frömmigkeit. In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 14. s. 131–138.
- Hall, J. (1991): Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha: Svoboda.
- Jemiller, E. (2003): Das ehemalige Clarissenkloster in Bamberg – Grabungen im Bereich der Klosterkirche. In: Ericsson, I. – Losert, H., ed., Aspekte der Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 201–209.
- Králiková, M. (2004): Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17.–19. století. Nepublikovaná rigorózní práce, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Kýbalová, L. (1996): Dějiny odívání (Barok a rokok). Praha: Lidové noviny.
- Loskotová, I. (1999): Příspěvek ke hrobové výbavě 17.–18. století. Pravěk NŘ, č. 9, Brno: Ústav archeologické památkové péče. s. 423–430.
- Remešová, V. (1991): Ikonografie a atributy svatých. Praha: Zvon.
- Rubínková-Králiková, M. (1999): Pohřební rítus 17. a 18. století na Moravě. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

■ Obr. 4 Medaile z poutního místa Mariázell v Rakousku.